

کارنامه سه دهه فلسفه دین و کلام جدید در ایران

مالک شجاعی جشوقانی

فلسفه دین و کلام جدید در ایران بعد از انقلاب، از پررونق‌ترین حوزه‌های مطالعات دینی بوده است. در این نوشتار با صرف‌نظر از ورود به بحث تعاریف و رویکردها به فلسفه دین و کلام جدید، گزارشی توصیفی از این دو حوزه در سه دهه ۶۰، ۷۰ و ۸۰ بعد از انقلاب ارائه می‌دهیم (تحلیل و نقد وضعیت فلسفه دین و کلام جدید و دلالت‌های مهم فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن، موضوع نوشتار اساتید و صاحب‌نظران این حوزه می‌تواند بود).

براساس تتبع نگارنده، تا به امروز، گزارش‌های توصیفی - تحلیلی یا انتقادی‌ای در باب وضعیت فلسفه دین و کلام جدید (به معنای عام آن) ارائه شده است که البته از وزن و اعتبار یکسانی برخوردار نیستند؛

۱. کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید - فلسفه دین؛ مهدی کمپانی و مجتبی طوبایی (۱۳۸۶)، گزارشی توصیفی از کتاب‌های منتشره در این حوزه است. در این کتاب ۱۲۰ اثر (هر اثر در یک تا چند

صفحه معرفی شده) ارائه شده است و ترتیب کتاب‌ها براساس حروف الفباست.

۲. آسیب‌شناسی دین (۱۳۷۳) مؤلف در این کتاب به موقعیت دین‌شناسی معاصر (ص ۱۳ تا ۵۸) در سه بخش:

۱-۲. بحران دین‌شناسی معاصر

۲-۲. تحقیقات دین‌شناختی

۳-۲. پیش‌فرض و کاستی‌های تحقیقات دینی می‌پردازد. وی به کتاب‌شناسی آثار منتشره در زمینه الهیات و کلام (قدیم و جدید) (صص ۳۷-۵۳) می‌پردازد. نویسنده به گزارش توصیفی صرف اکتفا نمی‌کند و ضمن تقسیم مطالعات دینی را تحلیل و نقد می‌کند. در بخش دیگری به علل ضعف تحقیقات دینی (صص ۵۳-۵۷) می‌پردازد و به نقادی کارنامه کلام و الهیات در شش حوزه تصحیح و چاپ آثار گذشتگان ترجمه کتب کلامی از زبان عربی، چاپ مجدد

آثار کلامی پیش از انقلاب، ترجمه کتب غربی‌ها در ادیان و مذاهب و کارهای جدید (جامعه و تاریخ در قرآن و قبض و بسط و...) می‌پردازد. وی بزرگترین بحران در پژوهش‌های دینی را «بحران سؤال» می‌داند (صص ۵۶-۵۷) همچنین در دین‌شناسی معاصر (۱۳۷۴) به توصیف، تحلیل و نقد کارنامه دین‌شناختی متفکرانی چون میرزای نائینی، شریعتی، مطهری، بازرگان، سیدحسین نصر و سروش می‌نشیند. با اندکی مسامحه می‌توان این کتاب را نوعی تاریخ کلام جدید ایران معاصر دانست، چرا که وی پروژه دین‌شناسی متفکران فوق را حول تقابل‌هایی چون علم و دین، دین و ایدئولوژی، دین و علوم انسانی دین و معرفت‌شناسی و ... تحلیل می‌کند.

۳. محمد منصور هاشمی در دین‌اندیشان متجدد (۱۳۸۵) به بررسی کارنامه روشنفکری دینی شریعتی، شبستری، سروش، ملکیان، منتقدان آن می‌پردازد. در این کتاب هم، هر چند فصل یا گفتاری با عنوان کلام جدید یا فلسفه دین به چشم نمی‌خورد، لیکن از آن‌جا که روشنفکری دینی (به‌ویژه بعد از انقلاب) پیوند وثیقی با مباحث کلامی دارد، می‌توان کتاب هاشمی را نوعی توصیف - تحلیل و نقد وضع تأملات کلامی دین‌شناختی روشنفکران دینی دانست.

۴. انشا... رحمتی در سر مقاله ویژه‌نامه «فلسفه‌دین» اطلاعات حکمت و معرفت (۱۳۸۵) پس از مفهوم‌شناسی و بحث از سیر تاریخی فلسفه دین و تعاملات فلسفه و دین در فرهنگ غرب به تحلیل علل اقبال جوامع حوزوی و دانشگاهی ایران معاصر به فلسفه دین می‌پردازد و در این تحلیل نقش عمده را از آن سنت دینی ریشه‌دار سرزمین ما و ارتباط موضوعات فلسفه دین با مسائل اجتماعی و سیاسی بعد از انقلاب می‌داند. وی در ادامه به کم‌رونق شدن فلسفه دین در چند سال اخیر اشاره کرده و غایبان بزرگ در عرصه فلسفه دین را کسانی می‌داند که با غایات جدلی در چنین مباحثی شرکت می‌جسته‌اند. ارزیابی نهایی او این است که امروز

گرچه شمار علاقمندان به لحاظ کمی کاهش یافته، ولی کیفیت مطالعات فلسفه دین، بهتر شده است.

۵. عبدالکریم سروش در «گفتمان‌های دینی در جامعه ایرانی» (۱۳۷۹) از سه گفتمان عمده در دین‌پژوهی ایران معاصر سخن گفته است:

۱. گفتمان سنتی - فلسفی علامه طباطبایی و شهید مطهری

۲. گفتمان ایدئولوژیک دکتر شریعتی

۳. گفتمان ایستمولوژیک - دموکراتیک، وی گفتمان اول را سنتی و گفتمان دوم و سوم را گفتمان مدرن می‌داند (صص ۳۰-۳۷). سروش در همان کتاب، تحلیلی از تحول اخیر در حوزه علمیه قم و اقبال حوزویان به فلسفه دین و کلام جدید ارائه می‌دهد (صص ۲۵۹-۲۵۷).

۶. فصل‌نامه نقد و نظر یکی از ویژه‌نامه‌های خود را به «کلام

در روزگار ما» (ش ۹ زمستان ۱۳۷۵) اختصاص داده است.

در اقتراح این شماره، ۵ سؤال اساسی در باب ۱. چیستی

کلام و ربط آن به فلسفه ۲. علل شکوفایی کلام در قرون

اولیه اسلام و رکود آن در قرون متأخر و مهمترین

مسائل کلامی روزگار ما؛ را از اساتید حوزه و دانشگاه

(صادق لاریجانی، مصطفی ملکیان) پرسیده. سایر مقالات

این ویژه‌نامه اعم از تألیف، ترجمه و نقد و معرفی کتاب در حوزه کلام دین و فلسفه جدید و ربط آن با وضع فرهنگی ایران معاصر است.

۷. احد فرامرز قراملکی در هندسه معرفتی کلام جدید (۱۳۷۸)

استاد مطهری و علم کلام جدید (۱۳۸۳) موضع علم و دین در خلقت

انسان (۱۳۷۳) و «روش‌شناسی مطالعات دینی از منظر مفهومی -

روشی و تاریخی پرداخته است». کتاب موضع علم و دین در خلقت

انسان وضعیت موجود (تا سال ۱۳۷۳) در تحقیقات کلامی رایج را

براساس مهمترین مسائل آن نشان می‌دهد. کتاب روش‌شناسی

مطالعات دینی به نحو تلویحی کارنامه پژوهش‌های دینی از جمله

کلام جدید و فلسفه دین را از منظر روش‌شناختی به تحلیل و نقد

می‌نشیند.

۸. کتاب جریان‌شناسی فرهنگی بعد از انقلاب اسلامی ایران

(۱۳۷۵ - ۱۳۸۰) (۱۳۸۴) براساس تقسیم‌بندی خاصی که اعمال

کرده است به توصیف و بازشناسی جریان‌های کلامی - دینی قبل و

بعد از انقلاب پرداخته و از رهگذر تحلیل نسبی محتوای آثار مکتوب

اعم از کتاب و مجلات، به طبقه‌بندی جریان‌های مختلف فکر دینی

و دلالت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن پرداخته است. رویکرد

دین‌گرایی مطهری (ص ۸۰-۱۰۹) رویکرد حاکمیت مکتب فقهی

(صص ۱۳۱-۱۷۸) نوگرایی کلامی - معرفت‌شناختی سروش و

شبستری (صص ۲۱۷-۲۲۷) و رویکردهای متفاوت حوزویان

(صص ۶۸-۲۵۸) از جمله فصول و مباحث این کتاب است.

۹. «گفتاری در کلام جدید» (۱۳۸۵) گفت‌وگوی مجله قضایا

الاسلامیه المعاصره با مصطفی ملکیان درباره کلام جدید و وضعیت آن در ایران معاصر (حوزه و دانشگاه) است. ملکیان ضمن اشاره به پیشینه طرح مسائل جدید کلامی در قبل از انقلاب (بازرگان - سنجابی - شریعتی و...)، طرح جدی کلام جدید در ایران به معنای دقیق آن را از سال ۱۳۵۷ به این سو می‌داند (ص ۱۹۹) وی پس از اشاره به دلایل اهمیت یافتن کلام جدید در ایران بعد از انقلاب (۱). حکومت دینی و آزمون عملی اسلام ۲. طرح شبهات مخالفان ۳. آشنایی نسل جوان با فرهنگ و تمدن غربی معاصر و ... به وضعیت کلام جدید در حوزه و دانشگاه پرداخته و کلام جدید را بیشتر حاصل کار دانشگاهیان می‌داند (ص ۲۰۲) و در باب کارنامه کلامی حوزه چنین اظهار نظر می‌کند: «اکنون، کلام در حوزه علمیه قم، رونق کم‌سابقه‌ای - و بلکه باید ادعا کنم رونق بی‌سابقه‌ای پیدا کرده است... این را در مقایسه با حوزه‌های دهه‌های قبل و قرن‌های قبل هم می‌توان مطرح کرد» (ص ۲۰۵).

وی کلام جدید را در «الهیات مسیحی معاصر» که بومی شده است می‌داند (ص ۱۸۵) و سمت و سوی الهیات معاصر ایران را به سویی می‌داند که معنویت بر تدین غلبه می‌کند. در گفت‌وگوی دیگر «در تأملات ایرانی»، (۱۳۸۰) وی با نظر به مقاله «گرایش‌های عمده در فلسفه دین» اثر پل ریکور، بیشتر کسانی را که در حوزه کلام و فلسفه دین ایران معاصر به جد کار می‌کنند دارای مشرب تحلیلی می‌داند که یا درباره معناداری گزاره‌های دینی و قوت منطقی استدلال‌ات دینی کار می‌کنند یا درباره کارکرد زبان دینی (ص ۳۷۵) وی سه گرایش عمده فلسفه دین در گرایش فلسفه قاره‌ای یعنی گرایش وجود - خداشناسی، هرمنوتیک زبان، تأثیر علوم تجربی - انسانی و طبیعی بر دین را غایبان بزرگ حوزه فلسفه دین ایران می‌داند، حتی در قسمت ترجمه (ص ۳۶۷).

ارزیابی وی از وضعیت دین‌پژوهی ایرانی آن است که بیشترین کار به ترتیب در زمینه فلسفه دین، الهیات، تاریخ ادیان، دین‌شناسی مقایسه‌ای، جامعه‌شناسی دین، روان‌شناسی دین و انسان‌شناسی دین انجام شده است (ص ۳۸۴).

۱۰. کلام جدید، مبانی و آموزه‌ها (۱۳۸۷) که نخستین بار با عنوان کلام جدید در گذار اندیشه‌ها (۱۳۷۵) منتشر شد. مجموعه مقالات اساتید حوزه و دانشگاه و برخی دانشجویان حوزه فلسفه دین و کلام - در باب تاریخچه و چیستی کلام جدید و ربط و نسبت آن با کلام قدیم، فلسفه دین و ... است.

بحث مرز میان کلام قدیم و جدید و این که آیا تجدّد در کلام معطوف به مسائل، مبانی، غایات و یا ... است از مباحث عمده اکثر مقالات است. علم کلام در بستر تحوّل (اوجبی)؛ پیوند کلام با سنت و تجدّد (محمدرضا اسدی)؛ کلام جدید (جوادی آملی)؛ مسائل جدید کلامی در سده اخیر (غلامعلی حداد عادل)؛ تحلیل مفهوم تجدّد در

علم کلام (قراملکی)؛ کلام جدید در جهان اسلام (محمد مجتهد شبستری)؛ فلسفه دین و کلام جدید (کاشفی)؛ برخی از مباحث این کتاب است.

۱۱. برخی مجلات هم به وضعیت دین‌پژوهی (که کلام و فلسفه دین را هم در برمی‌گیرد) پرداخته‌اند؛ فی‌المثل «قیسات»، ش ۲۸: دین‌پژوهی معاصر، نگاه‌ها و نقدها؛ «کتاب نقد» ش ۳۳: اقتراح موانع نوآوری در حوزه دین‌پژوهی معاصر، نگاه‌ها و نقدها؛ «کتاب نقد»، ش ۳۳: اقتراح موانع نوآوری در حوزه دین‌پژوهی و پژوهش و «حوزه»، ش ۲۶: «مطالعات ادیان» و ...

چند نکته توضیحی

(۱) در این نوشته مشخصات کتاب‌شناختی کامل کتاب‌ها نیامده است. خوانندگان محترم می‌توانند به کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید - فلسفه دین؛ مهدی کمپانی و مجتبی طوبایی (۱۳۸۶) مراجعه کنند.

(۲) از آن جا که در این نوشته سعی شده نگاهی کوتاه به وضع نشریات (ماهنامه، فصلنامه، و گاهنامه) حوزه فلسفه و کلام داشته باشیم مشخصات کامل نشریات نیامده است. خوانندگان محترم می‌توانند اطلاعات کامل نشریات و متن مقالات هر شماره را در پایگاه نشریات علوم اسلامی نور noormags.com ببینند.

(۳) در ارجاع به مقالات مجلات شیوه این نوشته آن بوده است که فقط به عنوان مقاله و شماره مجله در داخل پرازنتر اشاره شود.

کارنامه دهه ۶۰

قبل از گزارش کارنامه دهه ۶۰ در باب این دو حوزه، نگاهی خواهیم داشت به کارنامه کلام جدید در آثار استاد مطهری (ره) استاد مطهری در کتاب پیرامون جمهوری اسلامی (۱۳۵۸) گفتار «وظایف حوزه‌های علمیه» (صص ۲۹ - ۴۰) در بحث از وظایف اصلی و فعلی حوزه‌های علمیه، از وظایف فعلی حوزه علمیه را پرداختن به کلام جدید می‌داند. (صص ۳۷ - ۳۸) ایشان به برخی از مسائل کلام جدید فی‌المثل فلسفه دین، علل پیدایش آن از نظر روان‌شناسان و جامعه‌شناسان، وحی و الهام از نظر علوم روانی جدید، بررسی مجدد ادله توحید و... (صص ۳۸ - ۳۹) اشاره می‌کند. کتاب‌های اصول فلسفه و روش رئالیسم، عدل الهی، علل گرایش به مادیگری، وحی و نبوت و مجموعه جهان بینی توحیدی را می‌توان کلام فلسفی استاد مطهری دانست. بسیاری از مباحثی که امروز جزو سرفصل‌های کلام جدید و فلسفه دین است به نحو تلویحی یا تصریحی در آثار ایشان بحث شده است. تعریف دین (در وحی و نبوت صص ۴۴ - ۴۶) منشأ و خاستگاه دین، نقد دیدگاه فروید، مارکس، نیچه، باخ، دورکیم، راسل... (مجموعه آثار ج ۳ ص ۳۹۰ - ۵۹۷) علم و دین (بیست گفتار ص

۲۵۱ و بعد امدادهای غیبی ص ۹۸ و بعد کثرت‌گرایی دینی (مجموعه آثار ج ۲ ص ۱۸۱) مسأله شر (عدل الهی)؛ در باب ربط و نسبت مطهری با کلام جدید، کتاب استاد مطهری و کلام جدید (۱۳۸۶) و دو مقاله «مطهری و علم کلام جدید» و «علم کلام از دیدگاه استاد مطهری» در مجموعه کلام جدید، مبانی و آموزه‌ها (صص ۸۹-۱۲۴ و ۴۰-۱۲۵) خواندنی است.

دهه ۶۰ کارنامه قابل ملاحظه‌ای به لحاظ کمی در این حوزه ندارد. برجسته‌ترین کار در اوایل دهه ۶۰ کتاب علم و دین ایان باربور با ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی (۱۳۶۲) است. کمتر مقاله یا نوشته‌ای تألیفی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید ایران می‌توان یافت که از این کتاب بهره‌نموده باشد. بحث از تعامل علم و دین در بستر تاریخی فرهنگی غرب از قرن ۱۷ تا دوره معاصر و مباحثی چون زبان دین و علم و روش‌های علم و دین از مباحث عمده این کتاب است. جهان غیب و غیب جهان؛ مقالاتی در کلام جدید (۱۳۶۵) نفع صنع (دین و علوم انسانی) (۱۳۶۶) و آموزش عقاید ۳ جلد (۱۳۶۶) از آثار دیگر است. مقالات «عقل و دین» شبستری و «قبض و بسط تئوریک شریعت» در «کیهان فرهنگی» (۱۳۶۷ و بعد) منتشر می‌شود. جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن (۱۳۶۸) و انتشار نخستین شماره دو ماهنامه «آینه پژوهش» که به اطلاع‌رسانی، کتاب‌شناسی و نقد کتاب در حوزه فرهنگ اسلامی می‌پردازد، از دیگر آثار منتشره است. ادیان زنده جهان (۴) فلسفه دین، خدا، اختیار و شر (۴۸) تجربه دینی (۶۹) زبان دین (۴۱) برخی از کتاب‌هایی است که این دو ماهنامه در کارنامه نقد کتاب خود دارند.

دهه ۷۰

در ۱۳۷۰ خدا در فلسفه (ترجمه مقالات دایرةالمعارف پل ادواز) ترجمه خرمشاهی، خدا و علم (گیتون) و اولین شماره ماهنامه‌های «معرفت» وابسته به مؤسسه امام خمینی قم و «کیان» منتشر می‌شود. ماهنامه «معرفت» تاکنون بیش از ۱۰ ویژه‌نامه در حوزه «دین‌شناسی» داشته است: ویژه زبان دین (۱۹) میزگرد فلسفه دین (۵۱) علم و دین از دیدگاه مورفی (۶۲) مآخذشناسی دین‌شناسی (۷۸) ایمان در سنت مسیحی و اسلامی (۸۸) فلسفه و زبان دینی (۱۱۱) و... برخی مقالات این ماهنامه است. گروه دین‌شناسی مؤسسه امام خمینی که همان گروه کلام جدید مؤسسه باقرالعلوم قم است، عمدتاً مقالات اساتید و دانشجویان خود را در این شماره‌ها ارائه داده است. ماهنامه کیان هم مقالاتی چون ایمان و شکاکیت (۳۱) پلورالیزم (۳۸) دین، مدارا، خشونت (۴۵) و ویژه‌نامه بحران ایمان (۵۲) را در کارنامه خود دارد.

در سال ۱۳۷۱ قبض و بسط تئوریک شریعت که عنوان فرعی نظریه تکامل معرفت دینی را دارد، منتشر می‌شود. مقدمه کتاب بخشی

از درس‌های کلام جدید مؤلف در دانشگاه امام صادق (ع) است. برخی از نقدهای نگاشته شده برای این کتاب: معرفت دینی و قبض و بسطی در قبض و بسط دیگر (لاریجانی، ۷۰-۷۲) شریعت صامت (غفاری، ۶۸) فقر تاریخی‌گری (کریمی، ۶۹) شریعت در آینه معرفت (جوادی آملی، ۷۲) و دین‌شناسی معاصر (محمدی، ۷۴) می‌باشد. (کتاب‌شناسی نظریه تکامل معرفت دینی در ش ۵ و ۶ «کتاب نقد» آمده است). رابطه علم و دین، هرمنوتیک فهم دینی، معرفت‌شناسی دینی از عمده مباحث کتاب فوق‌الذکر است. کیهان فرهنگی در ش ۹۵ (اسفند ۷۱) ویژه‌نامه‌ای با عنوان «مکتب تفکیک» را منتشر کرد که مقاله مبسوط محمدرضا حکیمی را با همین عنوان در خود جای داده بود. این ویژه‌نامه بعدها با اضافاتی به صورت کتاب مکتب تفکیک (۱۳۷۶) منتشر می‌شود. رؤیای خلوص (حسن اسلامی، ۱۳۸۳) آئین و اندیشه (محمد موسوی، ۱۳۸۲) از مؤسسه معارف تا... (محمد رضا ارشادی نیا، ۱۳۸۶) برخی از نقدهای منتشره بر این کتاب است. ش ۱۹ فصلنامه اندیشه حوزه، کتاب‌شناسی مکتب تفکیک را آورده است. اولین شماره فصلنامه «کلام اسلامی» مجله تخصصی کلام مؤسسه امام صادق قم (زیر نظر آیت‌ا... جعفر سبحانی) در این سال منتشر می‌شود. این مقالات را عمدتاً دانشجویان و اساتید دوره تخصصی کلام حوزه علمیه قم (مؤسسه امام صادق (ع)) نوشته‌اند، علم کلام جدید یا مسائل جدید در علم کلام (۱)، روش تحقیق در علم کلام (۳)، مذهب تفکیک (۷)، نیاز بشر به دین (۶۳)، گفت‌وگوی نقادانه و مکتوب آیت‌ا... سبحانی و دکتر سروش در باب قرآن (۶۵) و... از برخی مقالات این فصلنامه است. (مجله پیام حوزه ش ۴ گزارشی از اهداف و سر فصل‌های دوره تخصصی کلام ارائه داده است).

در ۱۳۷۲ سه نقد بر قبض و بسط منتشر می‌شود. قبض و بسط در قبض و بسطی دیگر (صادق لاریجانی)، نقد دینداری و مدرنیسم (محمد جواد لاریجانی) و شریعت در آینه معرفت (آیت الله جوادی آملی). فربه‌تر از ایدئولوژی (عبدالکریم سروش) که به نسبت دین با مقولاتی چون علم، ایدئولوژی، عقل، دموکراسی و... می‌پردازد، از آثار منتشره این سال است.

در سال ۱۳۷۳ موضع علم و دین در خلقت انسان (احد فرامرزرقراملکی)، جوان مسلمان و دنیای متجدد (سید حسین نصر) دین‌شناسی معاصر (مجید محمدی) منتشر می‌شود. در این سال پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (نهادی علمی - غیر انتفاعی در حوزه حکمت و معرفت دینی و الهیات) تأسیس می‌شود. این پژوهشگاه انتشار مجلاتی تخصصی در حوزه کلام و دین پژوهی چون «قیسات»، «کتاب نقد» و «ذهن» را در کارنامه خود دارد. فصلنامه قیسات، ویژه‌نامه‌هایی چون «دین و آزادی» (۷)، روان‌شناسی دین (۸)، هرمنوتیک (۱۷)، تجربه دینی (۲۶)، دین‌پژوهی معاصر (۲۸)، دین و فلسفه (۳۵)، پلورالیزم دینی (۳۷)، فلسفه کلام (۳۸)، براهین

اثبات خدا (۴۱)، مطالعات ادیان (۴۳)، مرگ (۴۶) و ماهیت وحی (۴۷) را منتشر کرده است. «کتاب نقد» هم، سکولاریسم (۱)، دین و دنیا (۲)، پلورالیزم (۴)، هرمنوتیک (۵)، آسیب‌شناسی دین‌پژوهی (۴۴)، آسیب‌شناسی دین‌پژوهی متجدد (۴۶) را منتشر کرده است. شماره‌های ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۶، ۳۰ مجله «ذهن» هم به علم دینی و رابطه علم و دین پرداخته است. کتاب‌هایی چون فلسفه دین (علامه جعفری)، فلسفه و الهیات (همایون همتی)، معجزه‌شناسی (محمد باقر سعیدی روشن)، درآمدی بر هرمنوتیک (احمد واعظی)، پدیدارشناسی دین (محمود خاتمی)، تاریخ فلسفه دین (پی‌اف‌سل)، سخن گفتن از خدا (امیر عباس علیزمانی)، براهین اثبات وجود خدا (علیرضا شاکرین) و... از آثار منتشره این پژوهشگاه است.

در سال ۱۳۷۴ تبیین براهین اثبات خدا (آیت الله جوادی آملی)، فرهنگ و دین (برگزیده مقالات دایرةالمعارف دین الیاده ترجمه بها الدین خرمشاهی) و ... خدا و فلسفه (ژیلسون، ترجمه شهرام پازوکی)، کلام فلسفی (مکی، فلو، پلانتینگا و... ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی) منتشر می‌شود. چهار فصلنامه «نقد و نظر»، «اندیشه حوزه»، «ارغنون» و «نامه مفید» در این سال آغاز به کار می‌کنند. فصلنامه نقد و نظر (پژوهشکده فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) فصلنامه تخصصی حوزه الهیات و فلسفه است و تا به امروز ویژه‌نامه‌هایی چون دفاع عقلانی از دین ۲۱ (۲-۳-۴) انتظار بشر از دین (۶) کلام در روزگار ما (۹) دین و عدالت (۱۰-۱۱) اخلاق و دین (۱۳-۱۴) سنت و تجدد (۱۷ الی ۲۰) تجربه دینی (۲۳-۲۴) دین و عقلانیت ۲۱ (۲۵-۲۸) معنای زندگی ۲۱ (۲۹-۳۰) دین و بهداشت روانی و تجربه دینی (۴۷-۴۸) را در کارنامه خود دارد. کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید (۲) تاریخ ادیان (۳-۴) و سکولاریسم (۶) برخی مقالات این مجله در حوزه اطلاع رسانی فلسفه و کلام می‌باشد. پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی، دو طرح کلان «عقل و دین» و «اندیشه‌نامه متکلمان شیعه» و کتاب‌های منتشره یا در دست انتشار عقل و دین (وین رایت)، عقلانیت و دین (راجر تریگ)، انتظار بشر از دین (محمد امین احمدی)، ایمان گروهی (رضا اکبری)، الهیات اگزیستانسیالیستی (جان مک کواری)، فلسفه دین (استوارت براون)، خدا باوری و الحاد (؟) و... را در دستور کار خود دارد.

فصلنامه ارغنون هم گرچه به حوزه تخصصی کلام و فلسفه دین مربوط نمی‌شود، لیکن ش ۵ و ۶ (بهار و تابستان ۷۴) این فصلنامه به الهیات و کلام جدید مسیحی اختصاص دارد. اندیشه حوزه هم به مکتب تفکیک (۱۹) دین و آزادی (۲۰) و تجربه دینی (۵۱-۵۲) پرداخته است. فصلنامه نامه مفید هم در برخی شماره‌های خود مقالاتی را به مقوله کلام و فلسفه دین اختصاص داده است؛ راهنمای کمبریج در الهیات پسامدرن (۵۶) و سیر تطوّر مفهوم خدا در فلسفه غرب (۵۹) برخی از این موارد است.

در سال ۱۳۷۵ کلام جدید در گذر اندیشه‌ها (علی اوجبی)، فلسفه حقوق بشر (آیت الله جوادی آملی)، دین‌پژوهی ۲ (میر چا الیاده ترجمه بها الدین خرمشاهی) (دین و فلسفه، فلسفه دین، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی دین، پدیدارشناسی دین علم و دین و...)، مدخل مسائل جدید در علم کلام ۳ جلد (آیت الله جعفر سبحانی)، هرمنوتیک کتاب و سنت (محمد مجتهد شبستری)، پویایی ایمان و شجاعت بودن (پل تیلیش)، زبان دین (امیر عباس علی‌زمانی)، درآمدی بر خداشناسی فلسفی (محسن جوادی)، درآمدی بر فلسفه دین و کلام جدید (بولقاسم فناپی)، و... منتشر می‌شود.

گروه الهیات مؤسسه سمت (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی) در این سال تأسیس می‌شود که در کارنامه نشر خود آثاری چون جستارهایی در کلام جدید (محمد محمدرضایی و دیگران)، کتاب‌شناسی گزیده توصیفی فلسفه و کلام اسلامی (ملیحه صابری)، درآمدی بر فلسفه دین، دین ژاپنی، تجربه دینی بشر، ۲ جلد (نیپیان اسمارت) و آشنایی با ادیان بزرگ (حسین توفیقی) را دارد.

در ۱۳۷۶: عقل و اعتقاد دینی (پیترسون، هاسکر و...) از انتشارات آکسفورد، (که در ۱۴ فصل به مباحثی چون تعریف دین، تجربه دینی، ایمان و تعقل، صفات خدا، براهین خداشناسی، مسأله شر، زبان دین، معجزه، معاد و جاودانگی، علم و دین، کثرت‌گرایی دینی، اخلاق و دین و... می‌پردازد)، فلسفه دین (الوین پلانتینگا)، الهیات فرهنگ (پل تیلیش)، فلسفه دین (جان هیک)، تحول فهم دینی (احمدواعظی)، دو کتاب از مجموعه پدیدآورندگان کلام جدید (پل تیلیش و اشلاپرماخر)، مدارا و مدیریت (عبدالکریم سروش) منتشر می‌شود. گروه علم و دین پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی انتشار دوفصلنامه «نامه علم و دین» را آغاز می‌کند.

خدا در علم جدید (۳) روش‌شناسی نظریه تکامل داروین (۱۳-۱۶) الهیات تطبیقی (۱۷-۲۰) خدا و تاریخچه زمان (۲۵-۲۸) چهار دیدگاه درباره ارتباط علم و دین (۲۹-۳۲) از مقالات این فصلنامه است. در مهر ۱۳۷۶، کتاب ماه دین (وابسته به خانه کتاب)، اولین شماره خود را منتشر می‌کند کتاب‌شناسی توصیفی دین‌پژوهی (۱۷) فلسفه دین در قرن بیستم (۳۳) تاریخ فلسفه دین (۸۷-۸۸) راهنمای آکسفورد در باب فلسفه دین (۹۱-۹۲) الهیات جدید (۹۷-۹۸) و... از برخی مقالات و نقدهای کتاب این ماهنامه است.

در ۱۳۷۷: صراط‌های مستقیم (عبدالکریم سروش)، پلورالیزم دینی (جان هیک)، دین اینجا و اکنون (مجید محمدی)، تفکر دینی در قرن بیستم (جان مک کواری)، کلام مسیحی (توماس میشل)، تجربه دینی (پراودفوت) منتشر می‌شود.

در ۱۳۷۸: دریای ایمان (دان کیویت)، رساله دین‌شناخت (احمدنراقی)، آینده ادیان (پل تیلیخ)، الهیات و تحقق‌پذیری (هادی صادقی)، بسط تجربه نبوی (عبدالکریم سروش)، فلسفه دین (علامه

دهه ۸۰

در سال ۱۳۸۰: انتظار بشر از دین (آیت الله جوادی آملی)، روش‌شناسی مطالعات دینی (احد فرامرز قراملکی)، مرگ و جاودانگی (راسل، فلو و دیگران)، مفهوم امر قدسی (رودلف اوتو)، دیدگاه‌ها درباره خدا (آون)، به سوی الهیات ناظر به همه ادیان (ریچاردز)، شور جاودانگی (ایستر)، یقین گمشده (گفت‌وگو در باب فلسفه دین، عبدالله نصری)، معرفت‌شناسی دینی (محمد تقی فعّالی)، کسوف خداوند (مارتین بوبر) تأملات در باب علم و دین (امیر عباس علی‌زمانی) دین و چشم‌اندازهای نو (آلستون و...) تجربه دینی (مایلز)، اخلاق خدایان (عبدالکریم سروش)، عقاید استدلالی (آیت الله جعفر سبحانی)، دین‌پژوهی (فتح الله مجتبیایی) و معرفت و امر قدسی و معرفت و معنویت (سیدحسین نصر) منتشر می‌شود.

شماره نخست سه فصلنامه «سروش اندیشه»، «الهیات و حقوق» و «علامه» در این سال منتشر می‌شود. سروش اندیشه به عالم دینی و روشنفکری دینی (۳-۴) الهیات فلسفی اسلامی (۵) ویژه فلسفه و دین (۶) ویژه احیاء دین (۱۰) و... پرداخته است. الهیات و حقوق هم مقالاتی چون وحی و تجربه دینی (۴-۵) پلورالیزم دینی هیک (۲) را در کارنامه خود دارد.

فصلنامه علامه هم به نسبت علامه طباطبایی با کلام جدید (۱) ویژه‌نامه دین و روان‌شناسی (۳) کثرت‌گرایی دینی (۹-۸) و وحی و تجربه دینی (۱۰) پرداخته است.

در ۱۳۸۱: دین‌شناسی (آیت الله جوادی آملی)، خدا و دین در جهان بسامدرن (ترجمه حمید رضا آیت‌اللهی)، راهی به رهایی و سیری در سپهر جان (مقالات و مقولاتی در معنویت و عقلانیت) (مصطفی ملکیان)، سنت و سکولاریسم (عبدالکریم سروش و دیگران)، خدا، زبان، معنا (امیر عباس علی‌زمانی)؛ الهیات فلسفی توماس آکویناس (شهاب الدین عباسی)، انتظارات بشر از دین (عبدالحسین خسروپناه)، ایمان و چالش‌های معاصر (محمد تقی فعّالی)، جستارهایی در کلام جدید (محمد محمد رضایی و دیگران)، دین‌پژوهی در جهان معاصر (گفت‌وگو با فتح الله مجتبیایی) و... منتشر می‌شود.

۱۳۸۲ گابریل مارسل (سم کین)، پلورالیزم دینی یا پلورالیزم در دین (سیدحسین حسینی)، عقلانیت باور دینی از دیدگاه پلانتینگا (محمد علی مبینی، علم و دین (اف‌هاب)، فلسفه دین در قرن بیستم (چارلز تالیفرو)، و ایمان و آزادی (محمد مجتهد شبستری) روانه بازار کتاب می‌شوند. در این سال سه فصلنامه آغاز به کار می‌کنند: فصلنامه «معرفت فلسفی» مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی قم هم شماره نخست خود را منتشر می‌کند. مقالاتی چون الحاد، شک یا ایمان (۱) وحی و تجربه دینی (۲) نقد کتاب دریای ایمان (۱۲) بر همین توحید در فلسفه ملاصدرا (۱۲) و... در کارنامه معرفت فلسفی خواندنی است.

فصلنامه «نامه حکمت» (دانشگاه امام صادق) هم مقالات عقلانیت باور دینی (۱) مواضع ناسازگاری مباحث علوم طبیعی و

جعفری)، هندسه معرفتی کلام جدید (احد فرامرز قراملکی)، درآمدی بر دین‌شناسی جدید (گورت) و معارف قرآن (آیت الله مصباح یزدی) در این سال منتشر می‌شود.

در این سال دفتر همکاری حوزه و دانشگاه به پژوهشکده حوزه و دانشگاه تغییر نام داده و در گروه فلسفه و کلام خود طرح‌های پژوهشی چون «معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه پلانتینگا»، «عقل و دین از دیدگاه فیلسوفان غربی» عقل و دین از دیدگاه حکمت متعالیه، انسان و دین، مبانی فلسفی سکولاریسم، الهیات تطبیقی، و... را در برنامه پژوهشی خود قرار می‌دهد. مجله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هم ویژه‌نامه‌هایی به علم دینی (۱۶-۱۷) و تجربه دینی (۱۳۸۰-۱۳۸۱) از جمله فعالیت‌های مؤسسه است.

در این سال فصلنامه «پژوهش‌های فلسفی - کلامی» دانشگاه قم و «هفت آسمان» (دانشگاه ادیان و مذاهب)، شماره اول خود را منتشر می‌کند. فصلنامه پژوهش‌های فلسفی کلامی مقالاتی چون کثرت‌گرایی دینی (۵-۶) آیا می‌توان درباره خدا سخن گفت (۸-۷) و... را منتشر کرده است. فصلنامه هفت آسمان، وابسته به دانشگاه ادیان و مذاهب (مؤسسه مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب سابق) است. کار گروه دین‌پژوهی این مرکز در سه حوزه فلسفه دین، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی دین فعالیت می‌کند. برخی آثار منتشره این مرکز فلسفه زبان دینی (اسیتورا)، معنای زندگی (ترجمه اعظم پویا)، ساحت‌های معنوی ادیان جهان (هانس کونگ)، درآمدی به الهیات نظام‌مند (پان برگ)، کلام مسیحی (توماس میشل)، آینده ادیان (پل تیلیخ) و... است.

در فصلنامه هفت آسمان هم مقالاتی چون فلسفه دین و یتگشت‌تاین (۱) فلسفه تطبیقی دین (۳-۴) دین و فلسفه در غرب مسیحی (۱۵) الهیات و فهم علمی (۱۹) آینده دین و ادیان جدید (۳۷) گزارش کلام و جامعه فان‌اس (۲۴) منتشر شده است.

اسلام و کثرت‌گرایی دینی (محمدلگن هاوسن)، تجربه دینی (محمد تقی فعّالی)، علم و معنویت (مهدی گلشنی)، کلام جدید (عبدالحسین خسروپناه)، انسان و طبیعت، بحران معنوی انسان متجدد و نیاز به علم مقدس (سیدحسین نصر)، مقدمه‌ای به الهیات معاصر، شناخت دانش ادیان و مقدمه‌ای بر شناخت مسیحیت (هماپون همتی)، آئین شهریاری و دینداری (عبدالکریم سروش)، نقدی بر قرائت رسمی از دین (محمد مجتهد شبستری)، نقدی بر دین‌پژوهی معاصر (محمد صادقی تهرانی) از آثار منتشره این سال است.

شماره اول ماهنامه «بازتاب اندیشه» با مقالاتی چون تحلیل‌ناپذیری وحی (۳) اسلام و دموکراسی (۱۲) خدا در اندیشه غرب (۳۲) تجربه دینی و عرفانی (۵۹-۶۰) به عرصه مطبوعات دینی وارد می‌شود.

آموزه‌های دینی از نظر غزالی (۲) و بررسی نقد کانت بر برهان وجودی (۷) را در کارنامه خود دارد. فصلنامه «ناقد» هم به تأملات کلامی در باب پلورالیزم دینی (۴) و... پرداخته است. (ظاهراً انتشار «ناقد» ادامه پیدا نکرده است). دو ماهنامه «اخبار ادیان» هم در این سال آغاز به کار می‌کند.

در ۱۳۸۳ تاریخ فلسفه دین (آلن پی. اف. سل (از ۱۸۷۵-۱۹۸۰))، دانایی و معضل دینداری (محمد رضا اسدی)، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی (احد فرامرزی قراملکی)، آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام و تنگناهای انسان متجدد (سید حسین نصر)، تأملاتی در قرائت انسانی از دین (محمد مجتهد شبستری)، تجربه دینی بشر، ۲ جلد (نینیان اسمارت)، پدیدارشناسی دین (محمود خاتمی)، دین و علوم اجتماعی (مجید کافی) از آثار منتشره این سال است. شماره نخست مجله «انجمن معارف اسلامی ایران» در این سال منتشر می‌شود. ایمان در اسلام (۱) دینداری در دوران مدرن به روایت هانس کونگ (۲) مقایسه ایمان از نظر ملاصدرا و کرکگور (۵) برخی مباحث و مقالات این مجله را تشکیل می‌دهد.

در سال ۱۳۸۴ حق و تکلیف در اسلام (آیت الله جوادی آملی)، دین زاپنی (ارهارت)، درسنامه الهیات مسیحی (السیدریک گراث)، فلسفه زبان دینی (استیور)، آئین در آینه (دین‌شناسی سروش) (سروش دباغ) و شماره نخست مجلات «اطلاعات حکمت و معرفت»، «اندیشه نوین دینی» (نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری) و «پژوهش‌های دینی» (دانشگاه تهران) منتشر می‌شود. اندیشه نوین دینی، مقالاتی چون دین و جهانی شدن (۱) معناشناسی حُسن و قبح (۲) و صور بنیانی حیات دینی از نظر دورکیم (۳) را در فهرست خود جای داده است. فصلنامه پژوهش‌های دینی دانشگاه تهران هم به مقالاتی چون ایمان از نظر ملاصدرا و علامه طباطبایی (۱) نگرش انتقادی به بسط تجربه نبوی (۲) مسأله شر و راه حل‌های آن (۳) و رویکردهای مختلف به رابطه علم و دین (۴) پرداخته است.

۱۳۸۵ قلب اسلام و دین و نظام طبیعت (سیدحسین نصر)، معنای زندگی (ترجمه اعظم پویا)، مشتاقی و مهجوری (مقالات کلامی فرهنگی) و مهر ماندگار (مقالات و گفتارها در باب اخلاق و دین) از (مصطفی ملکیان)، خداشناسی از ابراهیم تاقون (کارن آرمسترانگ)، مأخذشناسی فلسفه غرب (حسینعلی رحمتی)، دین‌اندیشان متجدد (محمد منصور هاشمی)، و نخستین شماره مجلات «روان‌شناسی و دین» و «معارف عقلی» (وابسته به مرکز

دایرةالمعارف علوم عقلی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قم) در این سال منتشر می‌شود. ۳ معارف عقلی ویژه روش‌شناسی کلام و مقولات مرتبط با آن است.

۱۳۸۶-۱۳۸۷ اسلام و محیط زیست (آیت الله جوادی آملی)، خطابه در باب اثبات وجود خدا (آنسلم)، اسلام سنتی در دنیای متجدد، معرفت جاوداندر ۳ جلد و فرهنگ اصطلاحات فلسفه و کلام اسلامی (سیدحسین نصر)، درآمدی به الهیات نظام‌مند (پان برگ)، کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید و فلسفه دین (مهدی کمپانی و مجتبی طوبایی)، عرفان پس از مدرنیته (دان کیوییت)، بازتاب کلام اسلامی در فلسفه یهودی (ولفسن)، ساحت‌های معنوی ادیان جهان (هانس کونگ)، تنوع دین در روزگار ما (چارلز تیلور)، عقل در ساحت دین (ترجمه محمد هادی شهاب) و... برخی آثار منتشره در این دو سال هستند.

ضمیمه ۱: برخی ویژه‌نامه‌های مجلات مختلف

۱. کتاب ماه علوم اجتماعی ش ۷۷: اسلام و حقوق بشر، اسفند ۸۲ ش ۴۹-۵۰: جامعه‌شناسی دین، آبان و آذر ۸۰.
۲. پژوهش و حوزه: ش ۲۶ تابستان ۸۵، ویژه مطالعات ادیان.
۳. پژوهش‌های قرآنی، ش ۲۱-۲۲، بهار و تابستان ۷۹، مبانی فهم قرآن.
۴. نامه فرهنگ؛ ش ۱۳، بهار ۷۳، علم و دین.
۵. _____؛ ش ۴۹، پائیز ۸۲، سنت و تجدید.
۶. _____؛ ش ۲۱، بهار ۷۵، سکولاریسم و فرهنگ.
۷. _____؛ ش ۱۶، زمستان ۷۳، دین و دنیا.
۸. _____؛ ش ۲۴، زمستان ۷۵، پلورالیزم و فرهنگ.
۹. اندیشه حوزه، ش ۴۱-۴۲، مرداد و آبان ۸۲، دین و معرفت‌شناسی.

۱۰. قبسات، ش ۷، بهار ۷۷؛ دین و توسعه.
۱۱. کیان، ش ۵۲، بحران ایمان.
۱۲. نگاه حوزه؛ ش ۵۳-۵۴، مرداد و شهریور ۷۸؛ دین و توسعه.
۱۳. اندیشه حوزه؛ ش ۳۵-۳۶؛ آبان ۸۱، دین پژوهی.
۱۴. قبسات؛ ش ۲۲، زمستان ۸۰؛ احیاءگری.

ضمیمه ۲: برخی کتاب‌شناسی‌ها

۱. کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید و فلسفه دین، مهدی کمپانی و مجتبی طوبایی، نشر طه ۱۳۸۶.

۲. کتاب‌شناخت (روحانیت، روشنفکری، ایدئولوژی، کلام جدید...)، محمد اسفندیاری، خرم، ۱۳۷۶.
۳. مأخذ شناسی فلسفه غرب (تا سال ۱۳۸۰)، حسینعلی رحمتی، بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
۴. مأخذشناسی دین‌شناسی، سلمان حبیبی، مجله معرفت، ش ۷۸.
۵. کتاب‌شناسی توصیفی دین پژوهی، علی‌اصغر حقدار، کتاب ماه‌دین، ش ۱۴.
۶. کتاب‌شناسی جامعه‌شناسی و روان‌شناسی دین، همان، ش ۱۸.
۷. منبع‌شناسی دین‌پژوهی، فروغ اندیشه، ش ۲-۳، بی‌نا.
۸. کتاب‌شناسی کتاب‌شناسی‌های علوم اسلامی، شهرام اصغر نیاویند و فاطمه عبادی آق‌قلعه، کتاب ماه‌دین، ش ۳۶.
۹. چکیده پایان‌نامه‌های تربیت مدرس قم، نرجس جواندل، اشراق، ۱۳۷۹.
- ضمیمه ۳: برخی منابع اینترنتی فارسی زبان
۱. مجله ره‌آوردنور، فصلنامه اطلاع‌رسانی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی در شماره‌های مختلف به معرفی نرم‌افزارها، پایگاه‌های اطلاع‌رسانی و وبلاگ‌های حوزه دین‌پژوهی می‌پردازد. noorsoft. org
۲. پایگاه حوزه (مجلات نور). com. noormags
۳. پایگاه حوزه (۷۰ عنوان نشریه). hawzah. net
۴. شبکه شارح (مجلات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی). shareh. Com
۵. پایگاه پارسا (مأخذ شناسی مقالات اسلامی). islamic. data bank. com
۶. بانک اطلاعات نشریات کشور (بخش علوم انسانی). magiran. com
۷. پایگاه جهاد دانشگاهی (مقالات). sid. ir
- و پایگاه‌های مؤسسات یاد شده در نوشته فوق.

پی‌نوشت:

تحلیل دقیق وضعیت دین‌پژوهی (کلام جدید و فلسفه دین)، کتاب‌شناسی، پایان‌نامه‌ها، مقالات گروه‌های فلسفه دین و حتی درس‌گفتارهای این دو حوزه

را می‌طلبید که گرچه در این نوشته نیاوردیم ضرورت آن بر جای خود باقی است.

برخی منابع کتاب‌شناختی این نوشته:

۱. اوجیبی، علی، کلام جدید، مبانی و آموزه‌ها، اساطیر، ۱۳۸۷.
۲. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، فصلنامه نقد و نظر، ش ۹، ۱۳۷۵.
۳. سروش، عبدالکریم، آئین شهرباری و دینداری، صراط، ۱۳۷۹.
۴. قراملکی، احدفرامرزی، روش‌شناسی مطالعات دینی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.
۵. کاجی، حسین، تأملات ایرانی، روزنه، ۱۳۸۰.
۶. کمپانی، مهدی و طوبایی، مجتبی، کتاب‌شناسی توصیفی کلام جدید - فلسفه دین، طه، ۱۳۸۶.
۷. محمدی مجیده آسیب‌شناسی دین، ۱۳۷۳.
۸. دین‌شناسی معاصر، قطره، ۱۳۷۴.
۹. ملکیان، مصطفی، مشتاقی و مهجوری (مجموعه مقالات و گفتارها)، نگاه معاصر ۱۳۸۵.
۱۰. میر سلیم، مصطفی (زیر نظر)؛ جریان‌شناسی فرهنگی بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۸۰)، باز، ۱۳۸۴.
۱۱. هاشمی، محمد منصور، دین‌اندیشان متجدد، کویر، ۱۳۸۵.